

شیوه‌های معماری ایران

شیوه خراسانی

شهین لطفی زاده

اگر روزگاری چند تن خودخواه در کاخهایی می‌زیستند که هنگام تماشای با روی آنها کلاه از سر می افتاد و دیگران حتی دیواری چینه‌ای نداشتند که در سایه آن بیاسایند، اسلام که برتری را بر اساس تقوی و پرهیز کاری میدانست چنین وضعی را هرگز تحمل نمیکرد و معمار مسلمان ناچار بود هر چیز را باندازه و در خور خود بسازد .

هنگامیکه ایرانیان اسلام را پذیرفتند اکثر بناها چون کاخ‌ها و آتشکده‌ها نقش خود را از دست داد ، تعدادی از آنها در جنگ‌ها ویران گردید و بقیه هم بتدریج رو بویرانی نهاد ولی مدتی نگذشت که اغلب آتشکده‌ها و زیارتگاههای خود را به مسجد تبدیل کردند .

تا آن زمان معماری ایران خصوصیات شیوه قبلی را (که همان پارتی باشد) دارا بود ولی در این هنگام معماری ایران با آغاز اسلام چهره دیگری بخود گرفت و سبک جدیدی را در معماری بوجود آورد که آنرا خراسانی گویند مشخصات عمده شیوه‌های که جایگزین شیوه پارتی گردید سادگی و پرهیز از هرگونه شکوه و تزئین بی‌مورد و کوشش در کاستن ارتفاع میباشد . این شیوه چون در خراسان برای اولین بار نضج گرفت ، آنرا شیوه خراسانی گویند . معماری این شیوه بسیار ساده و خالی از هرگونه شکوه است

چون آفتاب درخشان اسلام از باختر بر ایران زمین تافت مردمی که صدها سال در زیر بار ستم و نابرابری روزگار گذرانده بودند روزنه‌های جان خود را برای آن فروغ تابناک مهربان گشودند و کوشیدند که ارزوهای سرکوب شده و خفته خود را با پذیرفتن دین نو بیدار سازند .

دیری نگذشت که نو مسلمانان ایرانی توانستند با ایمان قوی اسلامی خود فرهنگ پر بار ایران را در خدمت جهانیان قرار دهند ، و آنرا درهمه‌جا منتشر سازند تا آنجا که دانشمندان ایرانی در علوم مربوط به صرف و نحو و ادبیات زبان عرب هم بر خود اعراب پیشی گرفتند و کتب بسیاری را از زبانهای هندی و یونانی و رومی به عربی ترجمه کردند تا حدیکه سهمشان در انتشار معارف اسلامی بر سایر ملل مسلمان برتری یافت .

ایرانی مسلمان کوشید کلیه مظاهر زندگی خود را بر مبنای اسلام بازسازی کند و بویژه خیلی زود هنر بارور ایرانی را در خدمت اسلام در آورد .

در میان هنرها ، معماری بیش از همه با زندگی پیوند داشته و این پیوند در ایران بیش از هر جای دیگر بچشم میخورد بخصوص در معماری اسلامی ایران که گوئی هنرمند خود را در دست آرزو و خواست و سلیقه مردم نهاده است .

از ارتفاع زیاد و بی مورد پرهیز شده است و تا حد امکان بنا کوتاهتر ساخته شده و گچ‌بری و سایر تزئینات و نما سازی پرهزینه بطور کلی از بین رفته و از قرار دادن گنگره های اطراف بام نیز خودداری بعمل آمده است . مصالح بیشتر از نوع ساده و ارزان قیمت و در واقع از همان مصالحی بوده که در شیوه قبلی بکار میرفته است ، مثلاً " در تاریخانه دامغان اندود ساده گاه گل ارزه (۱) مورد استفاده قرار گرفته است . و کف بنا لوئینه است . (۲) .

این مشخصات شیوه ایست که تفاوت زیادی با شیوه پیشین ندارد و در آغاز اسلام جانشین شیوه پارسی گردیده است .

از مهمترین تغییراتی که در بناها در این شیوه بوجود آمد تبدیل آتشکده ها و بناهای رها شده و خراب شده به مسجد بود . چون نخست می بایست برای نگهداری آثار گذشته فکری کرد ناچار در آغاز کار رازیکران و دیسایان که دیگر نام معمار و بنا بر خود نهاده بودند دست بکار احیا و بازسازی کاخها و بغستانها شدند .

اگر بنائی از نوهم ساخته میشد باز تفاوت چندانی از لحاظ رنگ و طرح با بناهای پارسی نداشت . تنها تفاوت چشمگیر آن دگرگونی آرایش و سادگی و آرامش آن بود .

آتشکده ها یا مستقیماً " تبدیل به مسجد میشد و یا بعد از خراب شدن آتشکده بنای مسجد بر روی شالوده آن ها با همان طرح ساخته میشد ، چون اصولاً " معبد می بایست در بهترین منطقه شهر باشد ، از این حیث نیز میتوانست محل مناسبی برای مسجد باشد و همچنین شالوده آماده خوبی داشته باشد .

مسلمانان " ساختن مسجد بر روی بنای آتشکده بمراتب سهل تر و آسانتر از آن بوده که فرضاً " بنای جدیدی را در زمین بکربسازند همچنین از مصالح آماده از تخریب این بناها و یا آنچه از خراب شدن طبیعی آنها بدست می آمده در بنای جدید بخوبی استفاده میشده است .

آتشکده را که رو به قبله است می بستند و آنجا را محراب قرار میدادند ، عیناً " همانجائی که پدر بزرگ با خداوند نیایش میکرده است ، فرزند مسلمان او نیز در همانجا به اقامه نماز می پرداخت در واقع آتشکده برای تبدیل به مسجد بسیار مناسب بود زیرا که شبستانی بزرگ همراه با غرفه هایی بوده که عیناً " برای مسجد مورد نیاز بوده است .

مسجد جامع بروجرد نمونه ای از آتشکده های چهار طاقی تبدیل شده به مسجد است ، کوشک ها و کاخ ها نیز بنوعی دیگر تبدیل به بناهای مورد استفاده شدند .

در اخبار آمده است که مسجد جامع بروجرد آتشکده ای بوده است که بعدها بدستور وزیر آل ابودلف به مسجد تبدیل شده است (نام مجدالدین حمویه بن علی در کتیبه ای که بتازگی پیدا شده یاد شده است) . از وضع این بنا پیداست که از شالوده آتشکده و مصالح آن استفاده شده بطوری که آجرهای زمان ساسانی در آن بخوبی دیده می شود که بشکلی نامرتب چیده شده و این امر عیناً " در مورد دروازه امام یزد میتواند صادق باشد و بخوبی میتوان بروجرد آتشکده قبل از مسجد در آن پی برد و توجه کرد که معماری آن متعلق به دورانهای پیش بوده است (دو قرن بعد از اسلام ، اوایل قرن سوم هجری) .

بجز بناهای چهار طاقی که به مسجد تبدیل شده است بناهای دیگری بصورت سرپوشیده وجود داشت ، بدین معنی که دارای اطاقهای سرپوشیده فاقد در و پنجره بودند که اینها را چفته و یا تالار و ایوان و پیشان میخواندند ، نظیر این بناها در سراسر ایران دیده می شود (بخصوص در زمان اشکانیان) و یا اینکه بطور منفرد ساخته می شده اند که آنها را گرا یا حیری و

۱- گاه گلی که با گل رس رنگی و خاک گاه و ریگ روان

ساخته شده است .

۲- اندودی است از گل و ریگ و نخاله گچ و گرد آجر

یاگیری می‌گویند که نمونه بارز آن طاق گرا در کرمانشاهان می‌باشد ، این بناها نیز مورد استفاده خوبی برای مسجد بوده است ، بدون اینکه تغییرات مهمی در آنها داده شود مثلا " مسجد جامع نیریز را میتوان نام برد که متشکل از یک ایوان است ، در کرمان و در فردوس مساجدی است که بهمین نحو ساخته شده است ، این بناها که فاقد گنبد خانه و طنبی و گرمخانه است ریشه اصلی مسجد میباشد که بعدها ملحقاتی بر حسب نیاز زمان بآنها افزوده میشده و بتدریج تبدیل بیک مسجد کامل میشده است ، مسجد پیغمبر (ص) الگوی تمام مساجد ایران می‌باشد و مسجد فهرج نمونه بارزی از این طرح است .

اولین مسجد اسلامی :

هنگامیکه پیغمبر (ص) در نتیجه دشمنی کفار در سال ۶۲۲ از مکه به مدینه مهاجرت فرمودند ، مسلمانان بعلت علاقه بسیار به آن حضرت اشتیاق فراوان داشتند که حضرت بمنزل ایشان بروند ولی حضرت انتخاب منزل را بخواست خداوند موکول فرمودند و در همان مکانی که فرود آمدند بساختن مسجد پرداختند صحابه بآوردن مصالح پرداختند و خود پیغمبر (ص) آنها را بر روی هم چیدند ، مسجد پیغمبر بناپی بود فوق العاده ساده و بی آرایش که متشکل از یک چهار دیواری در حدود ۷/۵ متر در ۷ متر و دیواری باندازه قد انسان که با سنگ لاشه و گل چیده شده بود و در وسط محوطه تنه نخل خشک شده‌ای قرار گرفته بود ، که از آن برای گذاشتن فرسب پوشش طاق مورد استفاده قرار می‌گرفته است و روی طاق را با پوست حیوانات و برگ و شاخه نخل و خرما و نی می‌پوشانید هاند (۱) .

مسجد پیغمبر با خصوصیتی که ذکر شد بنا گردید و در مجاورت

آن صفه‌ای برای درویشان و سالوکان مسلمان ساخته شد .

این افراد هستی خود را فدای اسلام کرده بودند و بآن عشق میورزیدند . مانند سلمان و ابوذر که بهیچوجه دوری پیغمبر (ص) برایشان تحمل پذیر نبود .

گرچه بارها بزرگان قریش به پیغمبر (ص) اظهار کرده بودند که در ازای دوری آن حضرت از این افراد به سلام می‌گردند ولی پیغمبر به خواسته آنها توجه نکردند و برای آنها صفه‌هایی در کنار مسجد ساختند که تشکیل شده بود از سکوهایی که دارای سایه بانی بود. علاوه بر شبستان و صفه‌ها مسجد دارای صحن و روسرائی بود که در مواقع مناسب مسلمانها در آنجا اجتماع میکرد هاند که این قسمت نیز از سایر ملحقات مسجد بوده است .

بهر حال در آغاز اسلام معماری ایران بسیار نغز و مردم وار شد (شاید معماری کنونی جهان از لحاظ استفاده منطقی از ارتفاع و مساحت و اجتناب از پیرایه‌های بیهوده مشابه آن باشد .)

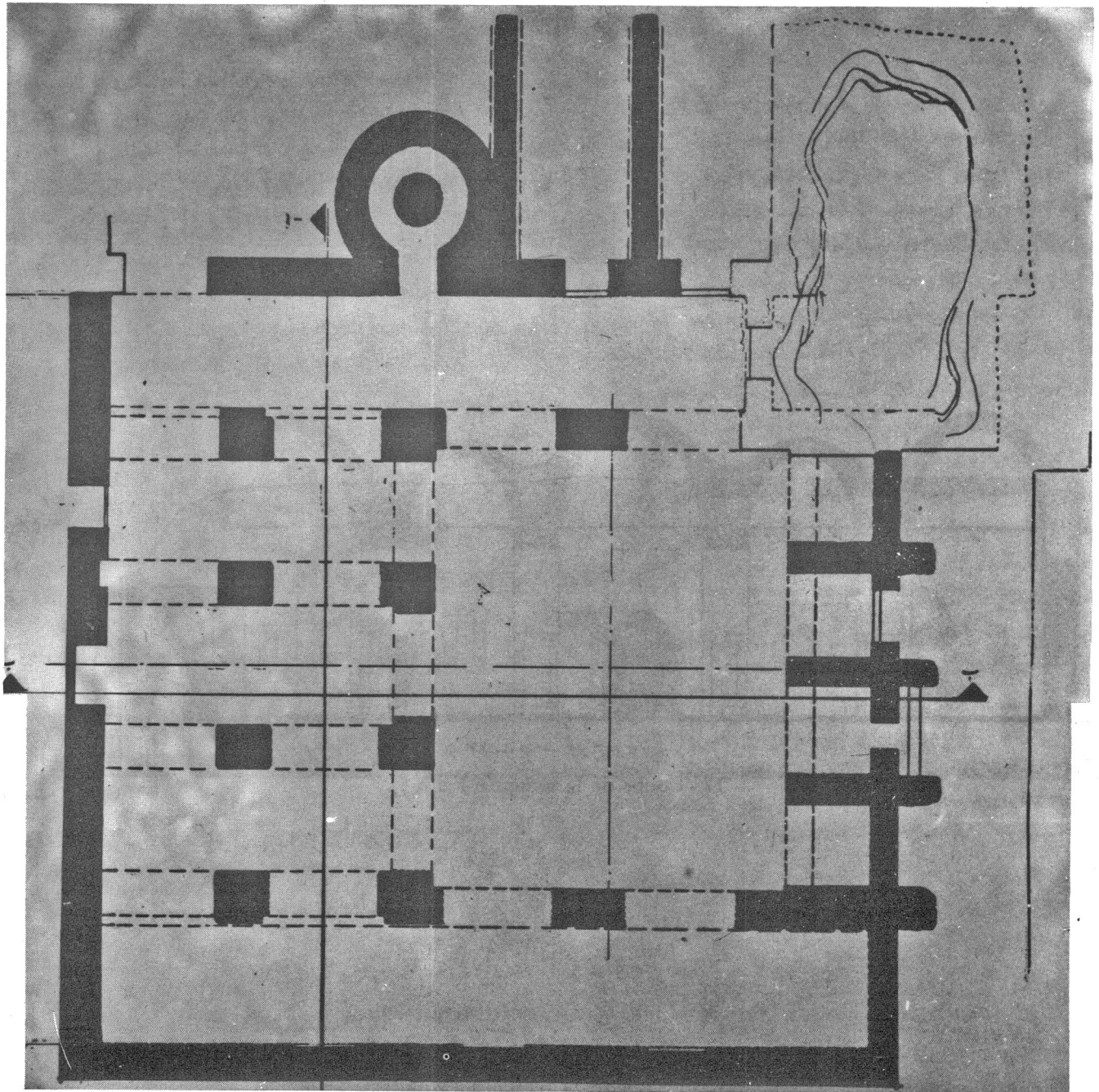
مسجد جامع فهرج یزد

در بین مساجد اولیه ایران مسجد فهرج که شاید در نیمه اول قرن اول هجری ساخته شده است ، اثر بسیار ارزنده و عزیز است که در دنیا بی نظیر است . بنای این مسجد در زمان سعید بن عثمان در قرن اول ساخته شده است و تا به امروز بهمان صورت نخستین باقی مانده است ، طرح آن برگیرهای از مسجد پیغمبر است با تفاوت اینکه نقشه آن از طریق گوش به معمار رسیده است و سماعی بوده است بدین معنی که مشخصات آن برای معمار توجیه و توصیف شده و معمار با تجسمی که از آن کرده بنا را ساخته است و معماری آنرا میتوان ادامه معماری قبل از اسلام دانست ولی طرح آن طرحی است که پیغمبر (ص) برای مسجد میخواست ه است ، بدین معنی که گوشه‌ای از یک معبد یا کاروانسرا و یا رباطی را و شاید هم کاخی را از قسمت اصلی جدا ساخته و بنای مسجد را جایگزین آن کرده‌اند ، البته در آغاز تصور بر این بوده است که این مسجد را در زمین بکر ساخته‌اند ولی بعد با مشاهده نما سازی قبل از اسلام که در اثر خراب شدن دیوار نزدیک آن حاصل گردید ، وجود بنائی قدیمی تر در محل مسجد در قسمتی از آن آشکار شد . این اثر دست نخورده و اصیل که با خشتهای بزرگ ساخته شده است نمائی از سیمگل دارد ، گچ بریهای

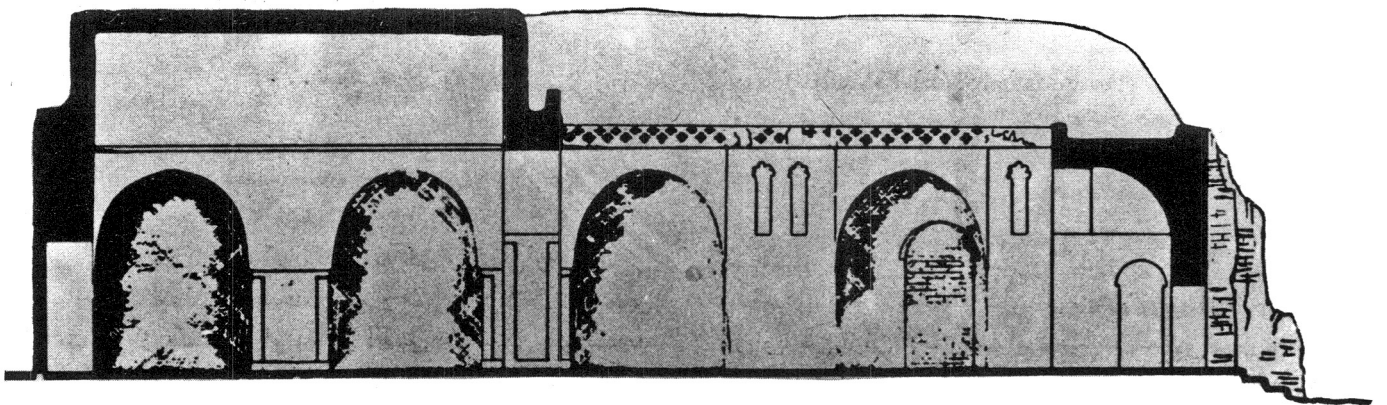
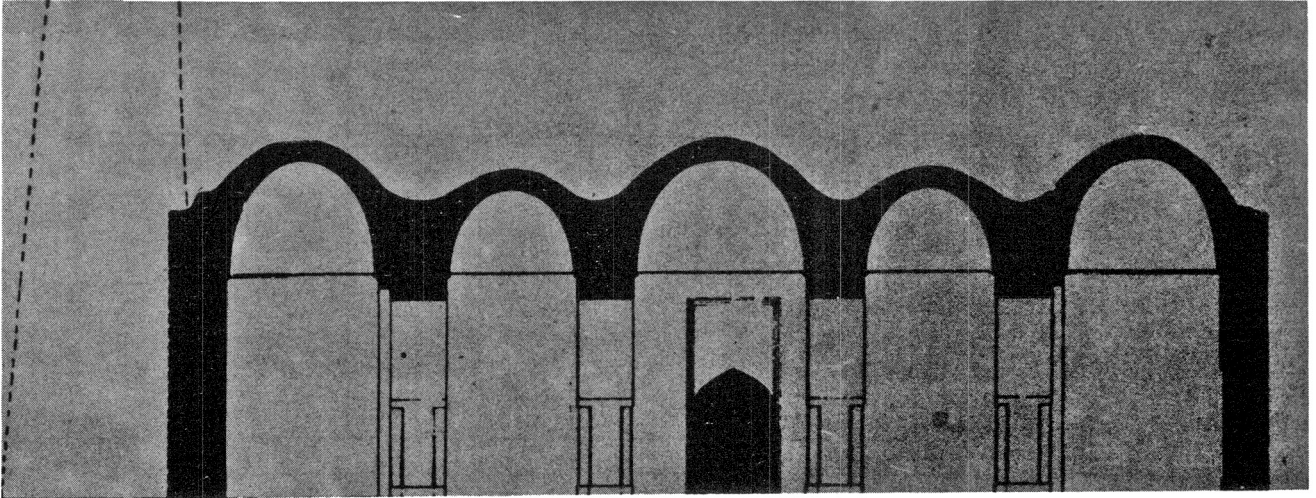
درهم و شکنجی آن که گهگاه از زیر اندوهای کاهگل خودنمایی می‌کند ، انسان را بوجود معبد یا کوشکی که از روزگار ساسانیان است که بعدها با تغییراتی تبدیل به مسجد شده است باندیشه می‌اندازد ، دارای طرحی بسیار ساده و بی‌پیرایه می‌باشد و

مناره مسجد که شاید در قرن چهارم و پنجم بآن الحاق گردیده باخشتهای کوچکتر ساخته شده ، شبستان مسجد دارای ستونهای ضخیمی باطاق می‌باشد و دورا هر و رابط و همچنین چهار صفا که کاملا "شبه مسجد پیغمبر است . و دارای پنج دهانه که

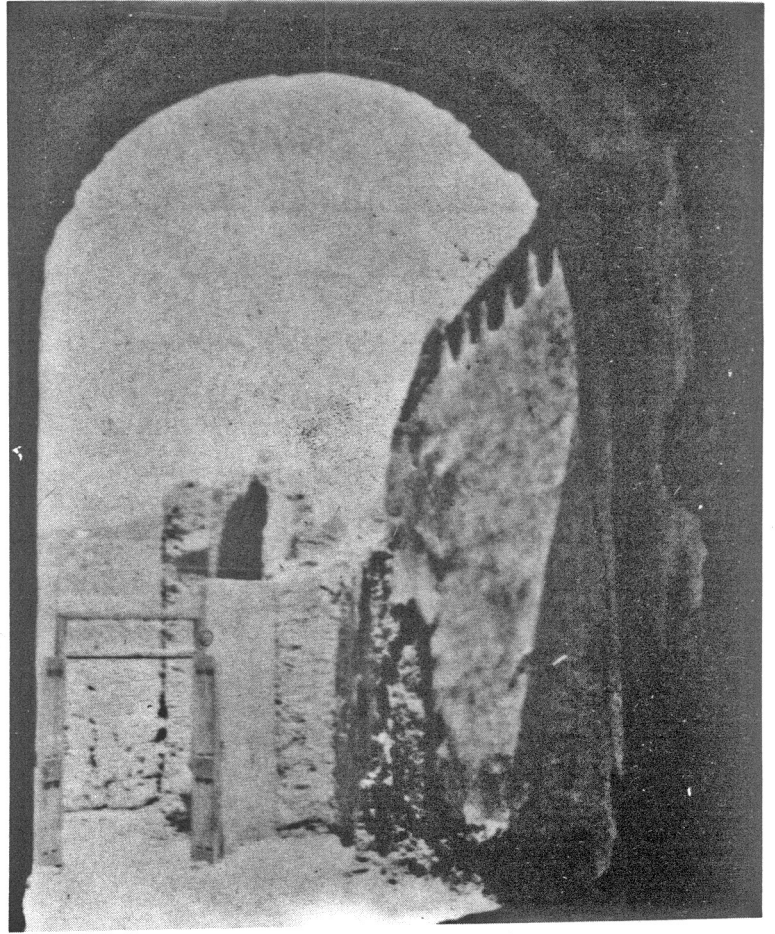
مسجد جامع فهرج (طرح)

مسجد جامع فهرج یزد- مقطع طولی شبستان

مسجد جامع فهرج یزد- نمای غربی داخل حیاط و مقطع شبستان و صفة

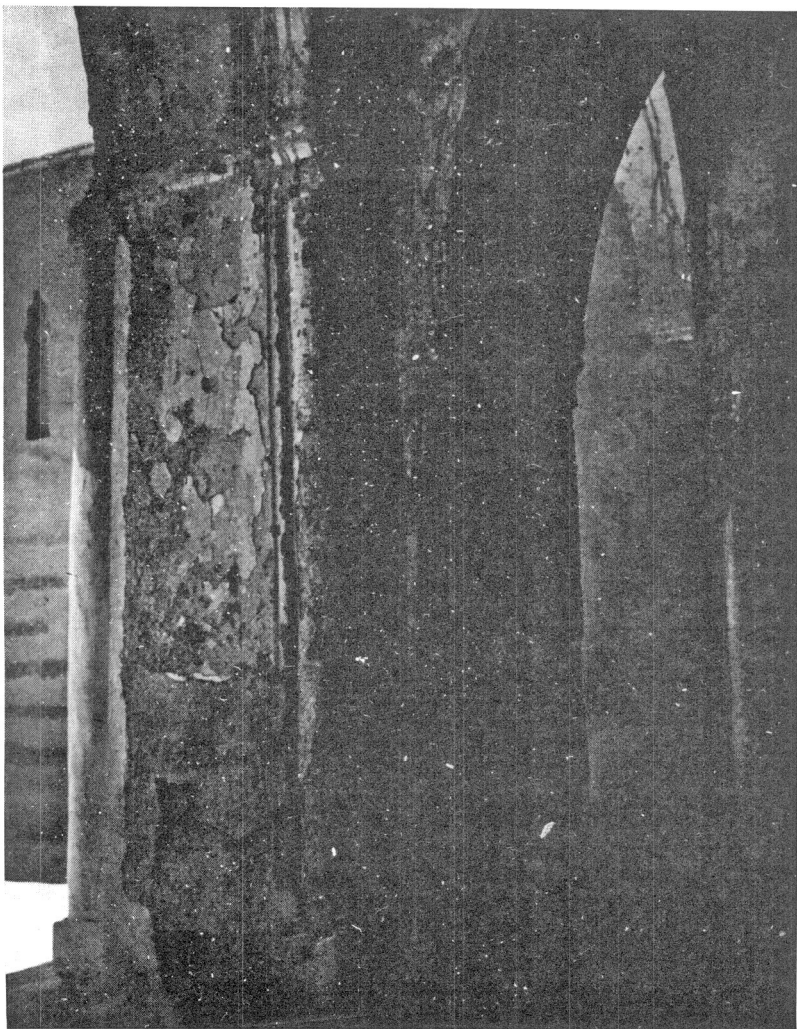
نمای ورودی مسجد جامع فهرج

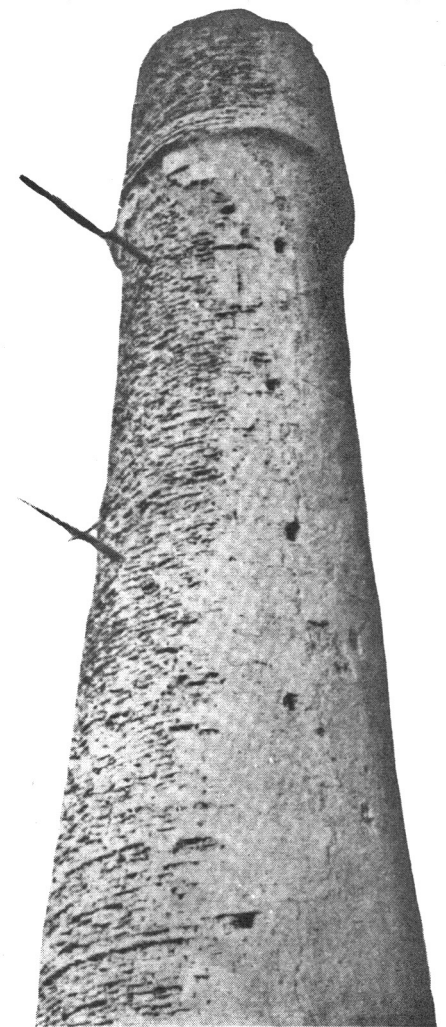
چفت‌های بیز (تخم مرغی مسجد جامع فهرج)

آخرین که دنباله ایوانهای شرقی و غربی است دهانه‌های کوچکتر دارد. قوسها همه ناری (بیضی) است و طاقها نیز ناوی و آهنگ (کوره پوش) است و بر خلاف تاریخانه دامغان و شبستان زیرزمینی جامع سمنان کوشش نشده است تا با پوشش چهار بخش کوتاه‌تر شود و مانند بناهای پیش از اسلام بلندی و فراز شکوهمندی دارد. اصولاً "چون معماری مرسوم ایرانی براساس معماری طاقی است بدین طریق که دهانه وسطی معمولاً از دهانه‌های دیگر بزرگتر گرفته شده و هر چه که به انتها نزدیکتر می‌گشتند برای اینکه از رانش طاق بنا کاسته شود تا بالاخره در انتها خنثی گردد، دهانه‌ها کوچکتر می‌شده است، این روش کاملاً در

این مسجد دیده می‌شود، پیش از اسلام دهانه وسطی را بسیار بزرگتر از دهانه‌های دیگر می‌گرفتند و حتی برای بزرگتر نشان دادن آن با اسپرها و کور درها (کاذب) و بصورت چند طبقه آنرا بلندتر نمایش میدادند (مانند مدائن که معمار میخواست بنا را با شکوه هر چه بیشتر نشان دهد و این در معماری قبل از اسلام بسیار طبیعی و رایج بوده است). در مسجد جامع فهرج با وجود اینکه طبعاً "دهانه وسطی بزرگتر بوده است، ولی معمار فکر بسیار جالبی برای آن کرده و در کنار آن دو پیلک (دو نیم ستون) قرارداده و دهانه وسطی را هم باندازه دهانه‌های دیگر جلوه‌گر ساخته است که البته این طرح جایگزین تضادی می‌باشد که بین

بیزد- نیم ستون دهانه وسطی در مسجد فهرج

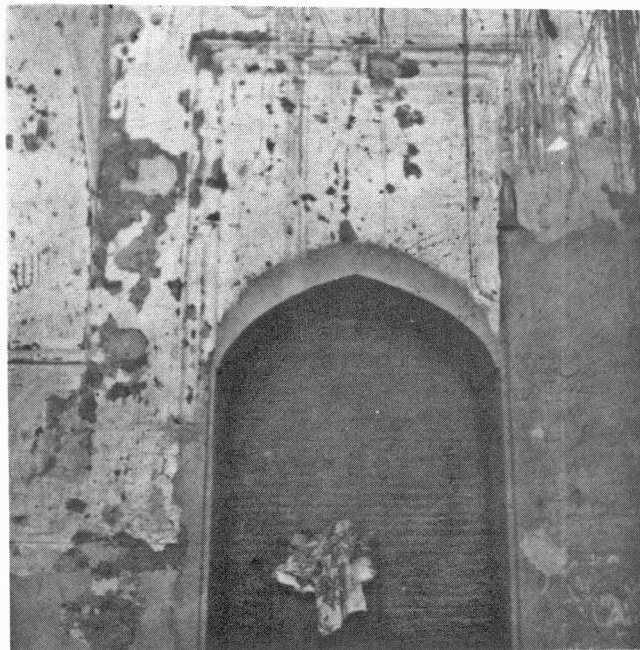
بیزد- منار خشتی مسجد فهرج که الحاقی است

نمای صفاها مسجد فهرج

نمای داخل شبستان مسجد فهرج

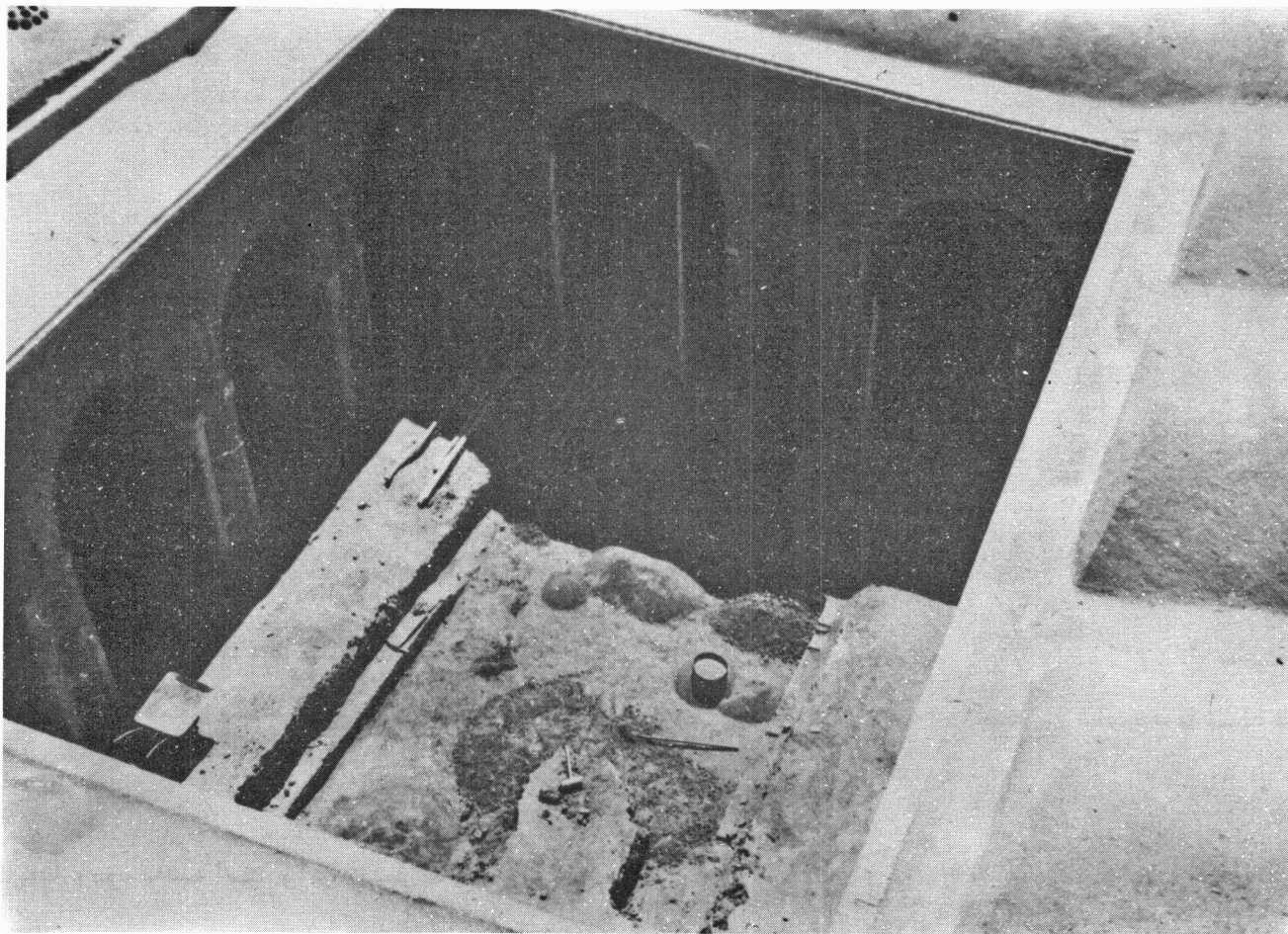
بزد- محل محراب در فهرج که بعداً "محراب دیگری در آن کنده شده

دهانه‌ها وجود داشته است و آنرا تبدیل به یک آرایش ساده سه دهانه با ستون و جرز نسبتاً "پهن و بیک نوع وحدت و آرامشی کرده است که انسان را متوجه به اصل موضوع یعنی عبادت می‌کند . حیاط و صحن کوچک مسجد از جنوب به سه دهانه شبستان و از شرق و غرب هر یک بدو دهانه ایوان محدود میشود و بر جانب شمال آن چهار صفا است در اینجا برای پوشش صفاها روی تریبه بسیار ساده گریواری با چفت زده‌ماند و بلافاصله نیم گنبد ساده روی آن ساخته شده (درست مانند اینکه یکی از گنبدهای ساسانی را نصف کرده باشند) در این صفاها جای درگاه مانند درگاههای شیوه پارتی همه دارای چانه است . (یعنی پا کارطاقی و چپله سردرگاه کمی از جرزهای دو سوپس نشسته است) و این وضع عمومیت دارد .

از خصوصیات جالب این مسجد نقش درهای مجللی است که با گچ بر روی دیوار شرقی ساختمانند و بنظر می‌آید چون نصب درهای مجلل و آراسته در بناهای قرون نخستین اسلام ممنوع بوده ، معمار میخواست است با این نقش‌ها نمونه‌ای از

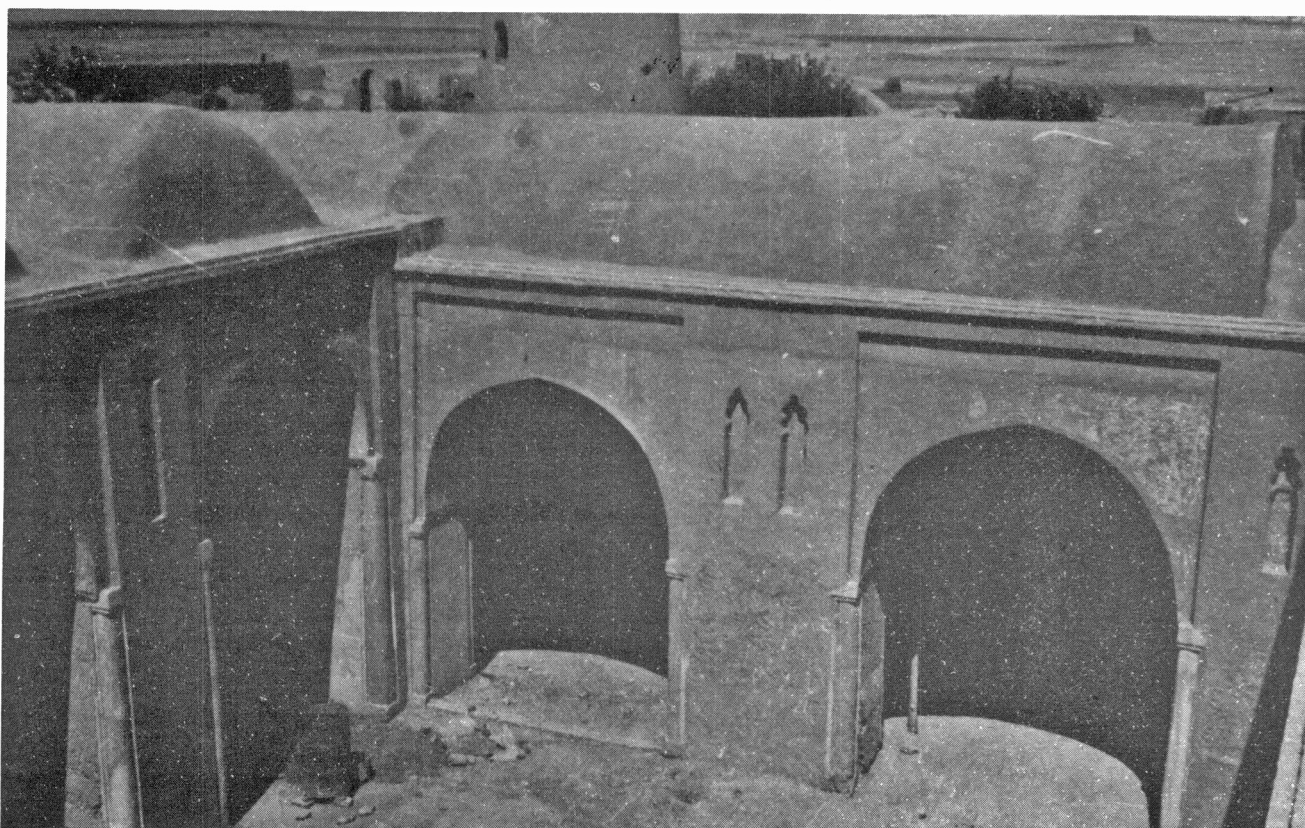
درهای زیبای کهن بدست آیندگان بدهد .

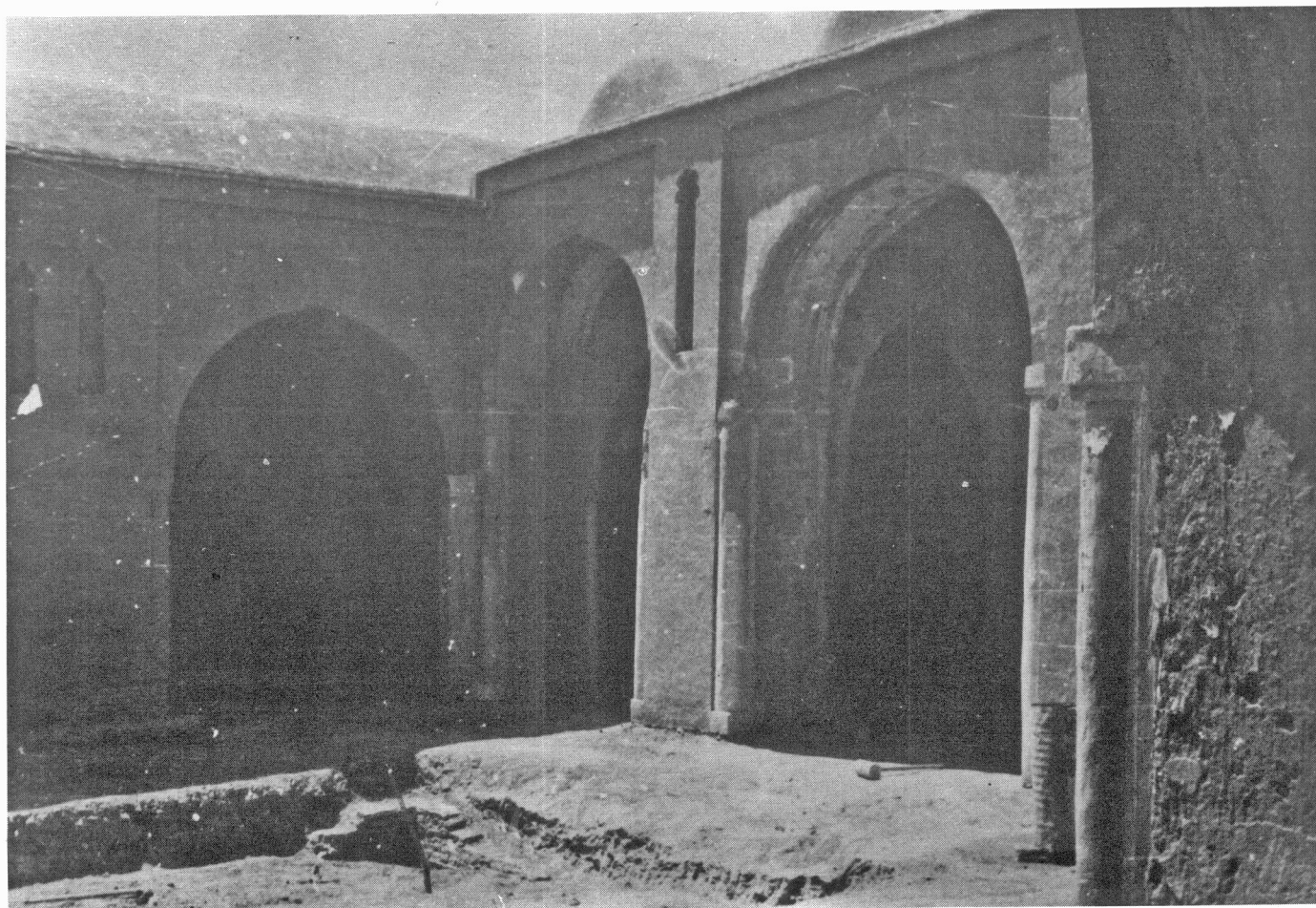
ورودی اصلی مسجد فعلاً " درکناره مناره است و چندان کهن نیست و گمان میرود که همزمان با الحاق منار احداث شده

◆ دامغان - نمای رواق‌های روبه‌حیاط در تاریخانه

• دامغان - حیاط مسجد در تاریخانه

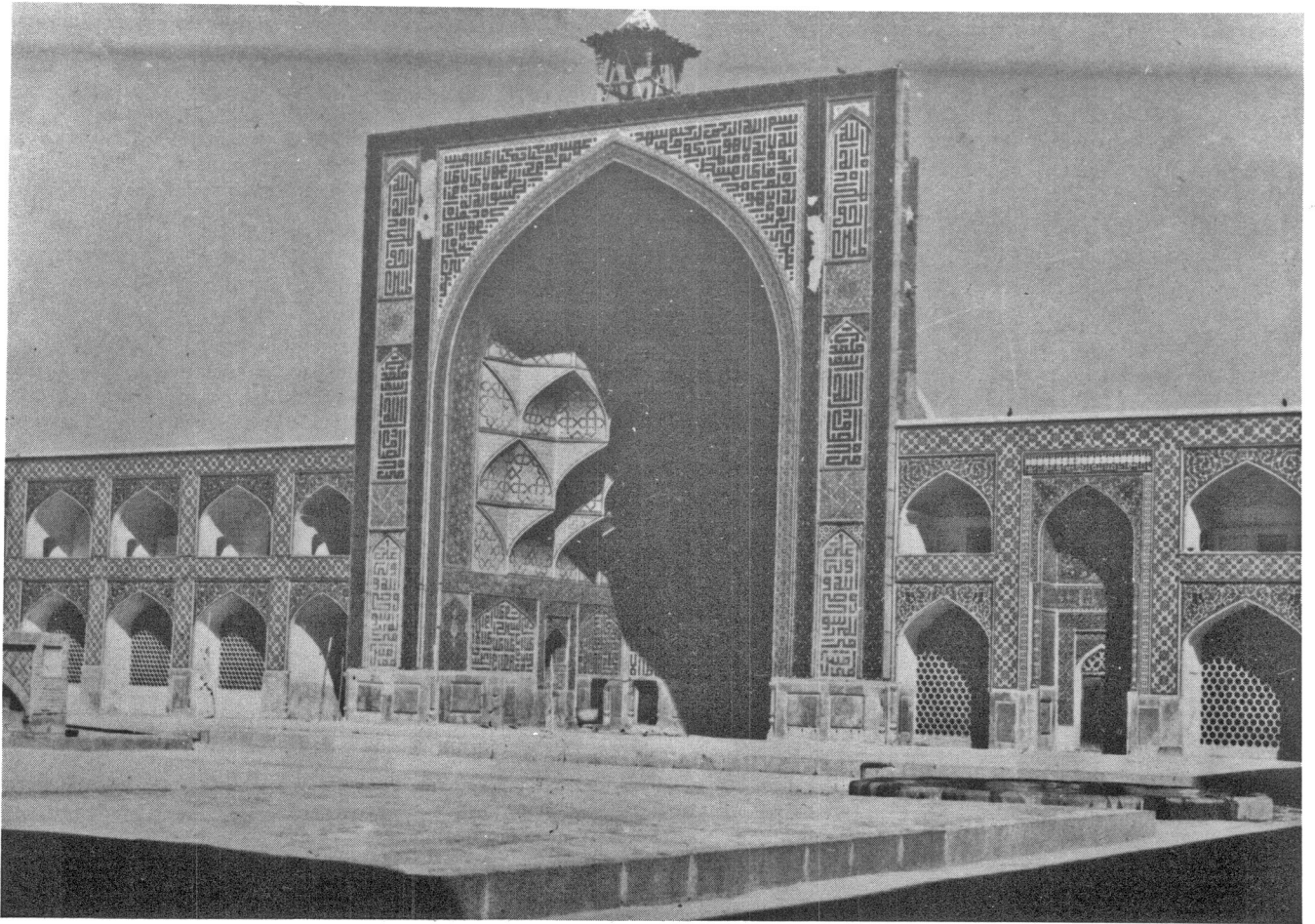

دامغان - نمای قسمتی از شبستان و راهرو ارتباطی در تاریخانه

دید می‌شود. این اثر بسیار ارزنده از لحاظ سبک معماری و طرح می‌تواند کهن‌ترین مسجدی باشد که در ایران زمین شناخته شده است. در اطراف یزد منطقه‌ای است بنام عز آباد و نیز در کوهستانهای یزد منطقه‌ای است بنام توران پشت که در این دو منطقه مساجدی وجود دارد که طرح آنها بسیار ساده است، بنای این دو مسجد دارای شبستانی است که از دو قسمت نامساوی تشکیل شده، قسمت بزرگتر که محراب در آن واقع است مردانه می‌باشد و قسمت کوچکتر زنانه، نمونه دیگر مساجدی که به این ترتیب می‌باشد مسجد محمدیه سرکوجه نائین است که از دودالان طویل تشکیل شده است، که در وسط آن گنبد قرار دارد (این گنبد بعداً اضافه شده است) بالاخره وقتی ابومسلم در خراسان علیه حکومت ستم‌پیشه امویان قیام کرد، دستور داد که در تمام شهرها و شهرکهای ایران مساجد با شکوهی برپا کنند. مسجد نیشابور از جمله

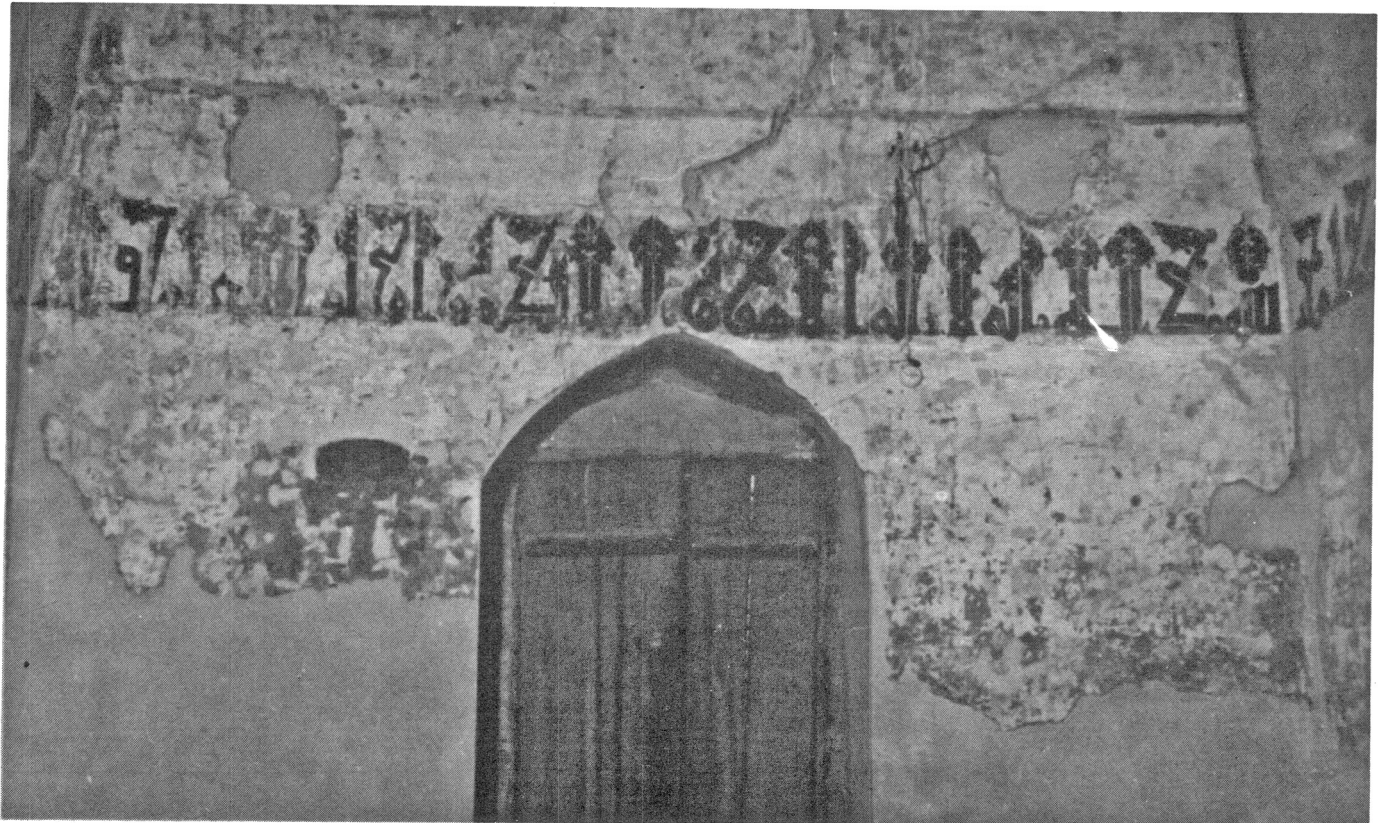
است و مستقیماً "به شبستان باز می‌شود. معماری مسجد بجز طرح اصلی که چیز تازه‌ایست کاملاً" بر اساس شیوه پارتی است و حتی با معماری تاریخانه دامغان و شبستان زیرزمینی جامع سمنان متفاوت است. طاق مسجد ارتفاع چشمگیری دارد و هیچگونه تلاشی را که می‌بایست قاعدتاً "برای سبک کردن و مردم‌وار ساختن بنا بکار رود، دیده نمی‌شود و همچنان چون بناهای پیش از اسلام ایران شکوهی غرورآمیز دارد ولی طرح آن ساده تر از تاریخانه است. مسجد فهرج کلا" از خشت خام ساخته شده و نمای سیمگلی (۳) و گل ریگ و چفت‌های گچی است. برای آرایش نما از طاقچه‌های کوچک با پوشش شکنجی و نقش‌های شکنجی و دالبری استفاده شده و در جایی نقشی از کنگره‌های تخت جمشید نیز

۳- ریگ خیلی نرم که بجای کاه یا گل مخلوط میشود.

اصفهان - دهانه‌های نماتا ارتفاع اصلی

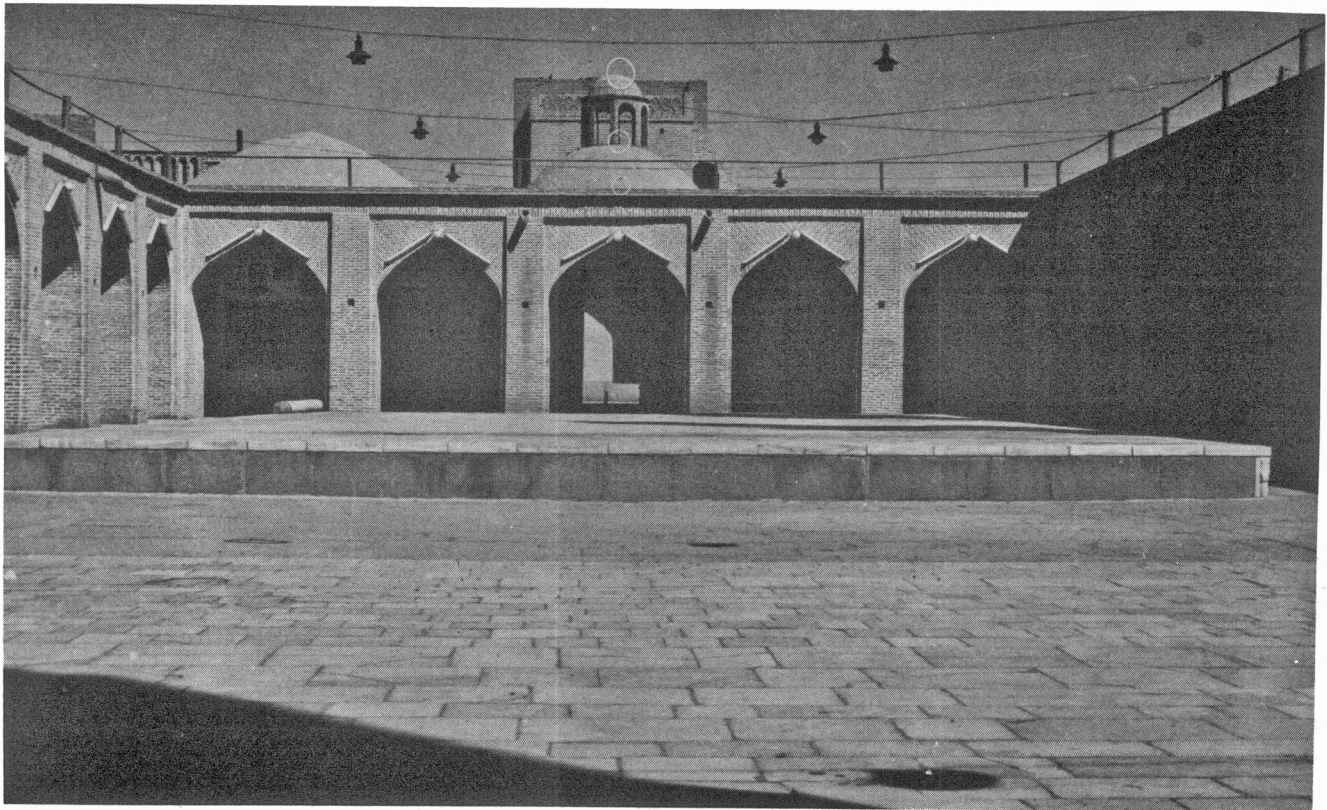
نائین : مسجد سرکوجه محمدیه

باقیمانده صفه ورودی از طرح قدیم مسجد جامع اصفهان

یزد - قسمتی از حیاط مسجد جامع

مساجد معروف است که گنجایش ۶۰۰۰ نفر نمازگزار را دارا بوده مسجد جامع یزد و اصفهان و ساوه از دیگر مساجد معروف این شیوه می باشند .

مسجد تاریخانه دامغان :

دیگراز مساجد قرن اولیه هجری ، مسجد تاریخانه دامغان می باشد ، که در اواسط قرن دوم هجری ساخته شده است .

این مسجد نیز از جمله مساجد ستوندار است ، حیاط این مسجد مربع شکل است که در سمت قبله آن یک تالار ستوندار در سه سمت دیگر آن یک ردیف رواق ساخته شده است .

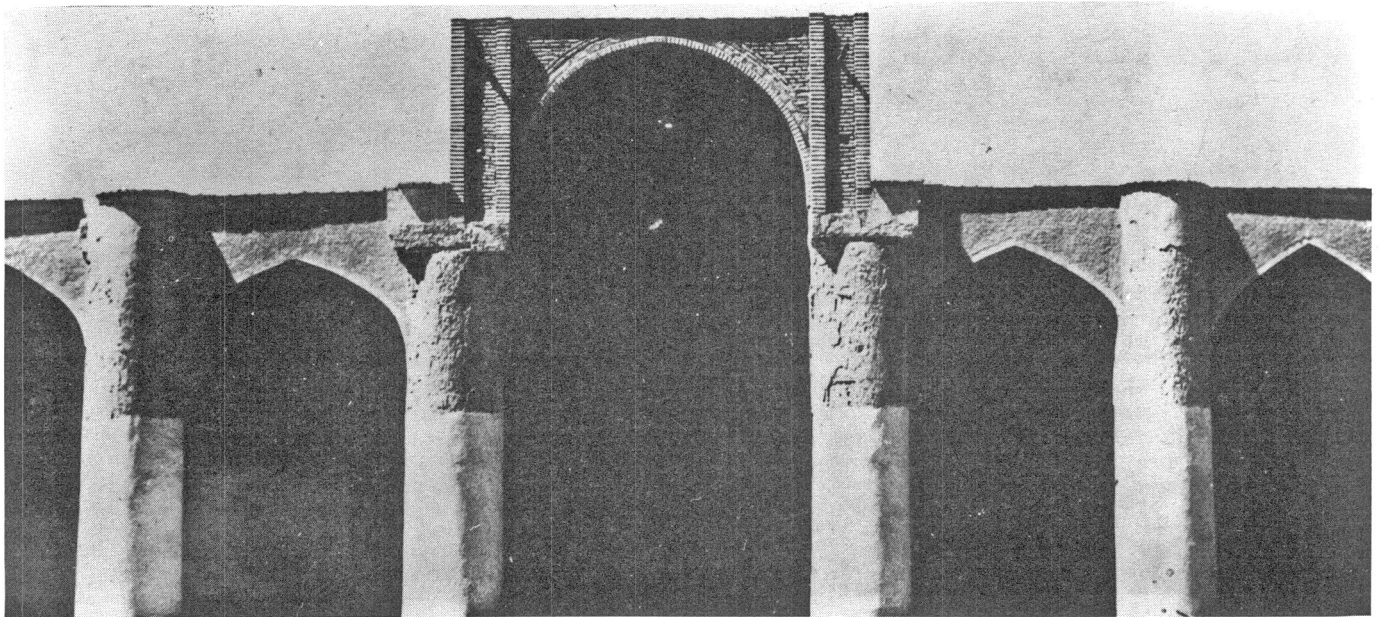
تالار ستوندار دارای هفت ناو طولی ، در جهت قبله و سه ناو عرضی است بنحوی که ناو وسطی شامل محراب و منبر است . ضلع آجرهای مربع ۳۴ و ضخامت آنها ۷/۵ سانتی متر است که متناوبا "افقی و عمودی رویهم قرار گرفته و ستونهای بقطر ۱/۶ متر نشان میدهد . این ستونها بار پوشش شبستان و همچنین ایوانهای عمود بر حیاط را تحمل می کند ، سقف رواقهای سه طرف دیگر مسجد نیز گهواره‌ای است که رو به حیاط زده شده و در روی قوسهای متکی به ستونها قرار گرفته است .

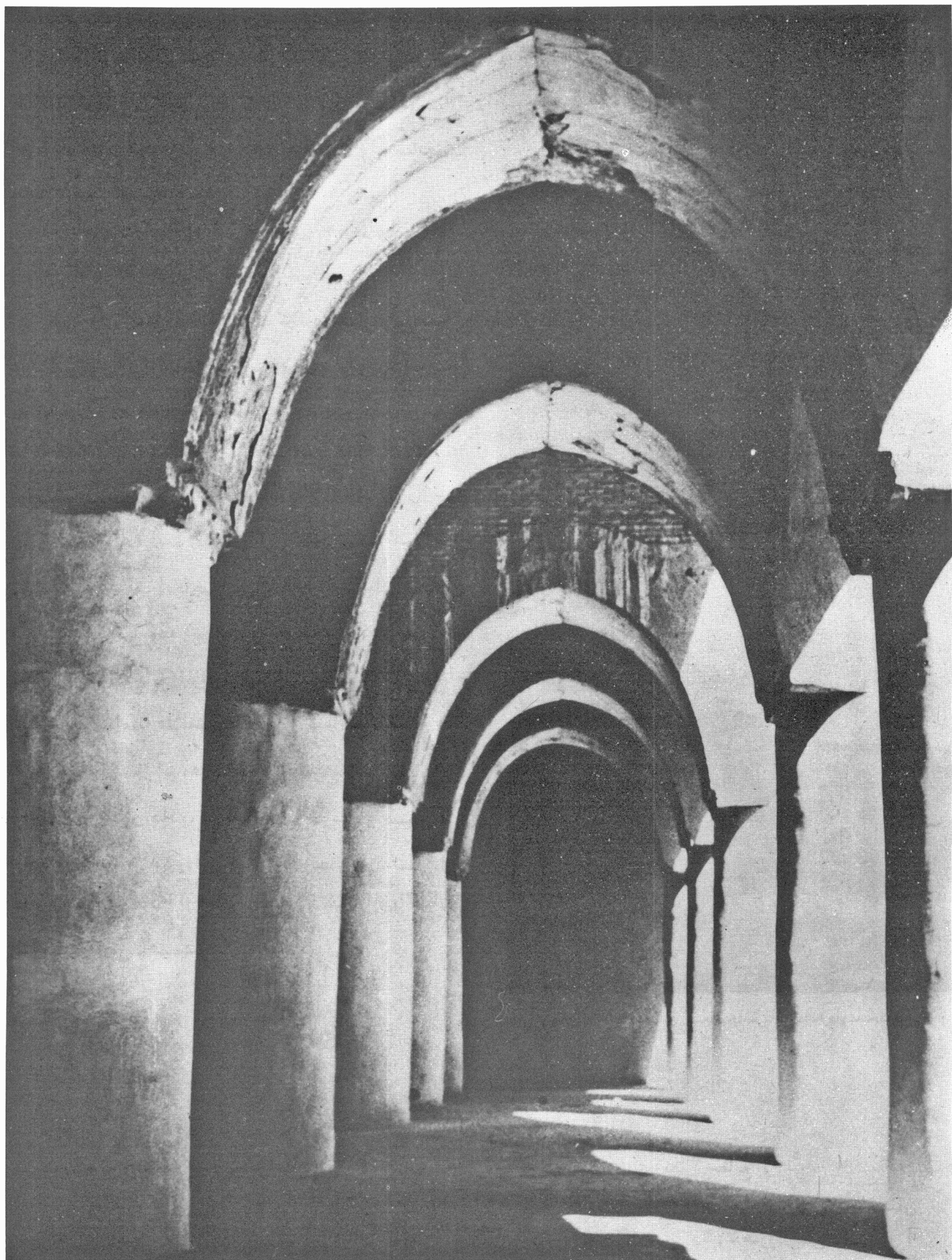
این قوسها که در بلای درگاههای طرفین ناوهای شبستان

و انتهای گهواره‌های آن نیز بچشم میخورد ، بیضوی است ولی اندکی شکسته بنظر می آید . این مسجد در شمال و مغرب دارای ملحقاتی بوده که از بین رفته است . سه در از ضلع غربی و پنج در از ضلع شمالی باین ملحقات ، که فعلا " مخروبه است راه میداده است .

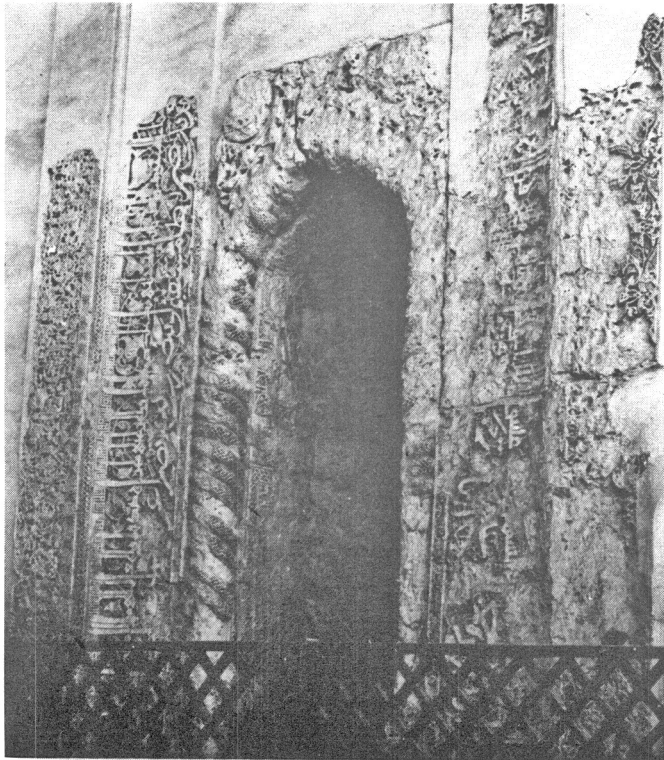
سقف رواقها مانند ملحقات از خشت ساخته و بزودی خراب شده است ولی برای شناخت حالت اول ، ابتدا یکی از آنها که موجود است ، مارا راهنمایی میکند ، در این بنا آجر ، برای ستونها و قوسهای پائین و خشت ، برای سایر قسمتها بکار رفته است و در سر ستونها نازک که پایه قوسها را تحمل میکرده قطعات چوب بکار رفته و همچنین در محور بعضی قوسها برای استحکام و اتصال ستونها بدیوار چوب استعمال شده است . ستونها و قوسها و سقف ها شامل یک پوشش نازک گچی بوده و هیچ پلهای شبستان را از حیاط جدا نمیکرده است . این مسجد پلان و فرم و مصالح بناهای ایران قبل از اسلام را بخاطر می آورد . قوسهای تاریخانه به آرامی بطرف جناغی میروند و از این نظر شبیه قوسهای پشت نمای طاق کسری می باشد و مرحلهای از تحول قوس بیضوی ساسانی به قوس جناغی اسلامی را نشان میدهد) .

مسجد تاریخانه دامغان

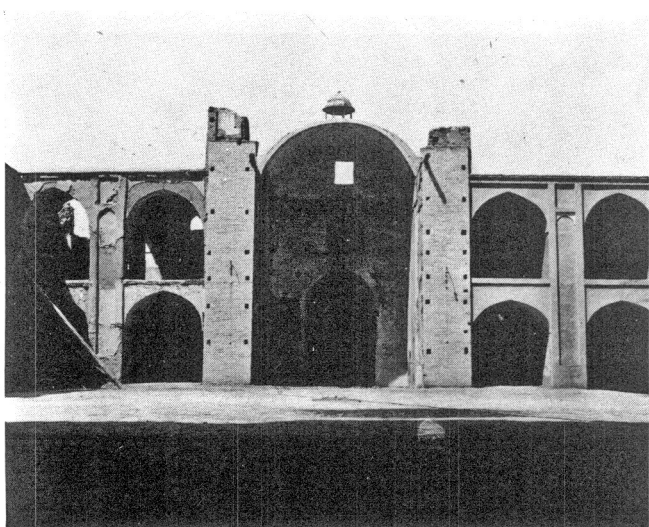

تاریخانه دامغان

محراب مسجد جامع ابرقو واقع در یکی از ایوانهای قرن هشتم

ابرقو- صفا و سطاى مسجد جامع باقى مانده از مسجد قبلى

مسجد جامع ابرقو:

دیگر از مثالهای بارز این شیوه مسجد جامع ابرقو است که اکنون ویران و مشتمل بر حیاط مربع مستطیل است که چهار ایوان در چهار طرف داشته، شامل دهلیزها و شبستانها و متعلقات دیگر هم بوده است. قدیمیترین قسمتهای آن شبستانی است مربوط به دوره سلجوقی که با خشت خام ساخته شده است.

در ایوان شرقی مسجد محراب گجبری بسیار عالی وجود دارد و میتوان آنرا نشانه تعمیرات مفصل و فراوانی دانست که در اواخر سلطنت سلطان ابوسعید در مسجد مزبور بعمل آوردهاند و شبستان بزرگی هم در امتداد ایوان بزرگ مسجد کمی پس از تعمیرات مزبور ساختهاند که در نوشته بالای محراب آن اشاره بدین مضمون شده است که حسن ابن حاجی محمد ابن احمد مشهور بفراش و ملقب به حاجی امین الدوله ابرقوئی بانی ساختمان این قسمت مسجد بوده آنرا متصل به مسجد قدیم ساخته است بطور کلی مسجد جامع ابرقو از اینبهای بشمار میرود که محتاج تعمیر فراوان توأم با علاقمندی و دلسوزی بسیار می باشد.

از آخرین بازماندههای این شیوه گور اسماعیل سامانی در بخارا و گور ارسلان جاذب در سنگ بست خراسان را میتوان نام برد، این شیوه تا چهار قرن ادامه می یابد و با گذشت زمان خصوصیات اصلی خود را از دست میدهد. و شیوه رازی با پیرایه زیباتر و پرکارتر ظاهر میشود.

منابع:

- ۱- ایران در زمان ساسانیان
- ۲- هنر و باستان شناسی
- ۳- تاثیر هنر ساسانی در هنر اسلامی
- ۴- اقلیم پارس